

**РЕГІОНАЛЬНО ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ
ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ
(на прикладах державного регулювання общінних відносин Півдня
України)**

Дослідження політичних проблем через залучення історико-правових джерел регіонального характеру представляє труднощі для авторів, що займаються вивченням політики держави у відношенні того або іншого питання життєдіяльності українського суспільства. Дослідники дуже часто застосовують інструменти історичного аналізу в зовнішній і внутрішній критиці джерел, залишаючи за бортом своєї уваги політологічну специфіку досліджуваної проблеми.

У представленій статті робиться спроба показати окремі способи джерелознавчого аналізу історико-правових документів для вирішення політичних проблем, що постають перед дослідником.

Певна розмитість границь у визначеннях предметів політології й історії права піддає спокусі автора аналізувати те або інше правове джерело «в інтересах» не політології, а історії права, або просто – історичної науки як такої. Саме тому, що становлення вітчизняної політології має потребу в методологічних інструментах, притаманних саме їй, заявлена тема стає сьогодні актуальною.

Поставлене завдання добре ілюструється через певну прикладну ситуацію, а саме – проблему державного регулювання общинно-родових відносин селянської родини на півдні України в другій половині ХІХ століття.

Політика держави стосовно селянської громади на регіональному рівні мала свої особливості, які залежали не тільки від діяльності самої держави, але й від звичайно-правових норм, сформованих в етнічно різному місцевому населенні, від закулісної діяльності місцевої бюрократії, яка часто по своєму тлумачила ті або інші державні укази та рішення. Коло джерел з даної теми вельми широкий. Це суперечливі в статистичній частині архіви губернської присутності, де в документальному обороті є свідчення, що схвалюють урядові заходи на селі й містять численні скарги селян та землевласників-поміщиків на «несправедливе руйнування підвалин» це – російське законодавство з реформи, це й законодавчі акти, видані в „*Полном собрании законов российской империи*”, це „*Указы Его Императорского Величества самодержца Всероссийского и Правительствующего Сената*” (наприклад, Указ «О мерах взыскания выкупных платежей» 4 липня 1867р. в п.4.; Указ. «Об установлении со второй половины 1867года новых окладов подушной подати»; Указ «О необходимости, при обязательном выкупе в издельных имениях, требовать от мировых посредников данных в подкрепление засвидетельствования о состоятельности крестьян к взносу выкупных платежей»), також Укази Сенату та статті „*Свода Законов*” (з 5 липня 1865 р.

по 19 січня 1868р.), які зберігаються в архіві Канцелярії Миколаївського воєнного губернатора [1-6].

Всі ці документи дають великий матеріал для дослідження організаційного пристрою, компетенції, функцій, штатів місцевого селянського самоврядування, окремих державних установ, так і всього державного апарата й дозволяють судити про політику держави стосовно селянської громади та родини. Тому що без урахування політики держави в даному питанні проблема його ролі в політико-правовій уніфікації взаємин селянської родини в другій половині XIX століття не буде повною.

Суттєву складність залучення нових правових джерел в оборот має загальнопоширена деформація структури юридичних норм, яка є характерною для більшості офіційних збірників законів Російської імперії. Відсильний спосіб тлумачення права приводить до об'єктивної втрати гіпотетичної, диспозиційної та санкційної частин урядових законів через відсутність доступу до них та рідкість окремих законодавчих збірників XIX століття. Тому для універсального аналізу правових джерел притягнутий монографічний матеріал, у якому є присутнім опис й аналіз окремих галузей післяреформеного законодавства.

Для відтворення політичної реальності, автором розроблена методика реставрації непрямих правових джерел, що втратили у часі свою логічну мотивацію і нормативну визначеність. Відсутність фронтальної кодифікації нормативних актів Російської імперії призвело до часткової дискретності їхньої структури, що у процесі джерелознавчого аналізу необхідно «добудувати».

Гіпотетична частина нормативного акту, його мотиваційна спрямованість відновлюється через статистичні дані земських губернських і повітових комісій, звітів губернських канцелярій офіцерів генерального штабу, архівів земських, волосних і губернських судів тощо. Цей допоміжний джерельний матеріал має об'єктивну не ідеологізовану природу й дозволяє хронологічно простежити зворотній зв'язок між виникненням певних нових відносин у селянській громаді – й реакцією на них законодавців Санкт-Петербургу.

Втрачена диспозиційна частина нормативних актів відтвориться через відсильні параграфи рішень периферійних судів, які змушені були в обґрунтуванні своїх вироків цитувати текст постанов Урядового Сенату, різних міністерств і відомств.

Відсутні санкційні розділи виявляються через загальну статистику вироків місцевих судів з використанням методів правової аналогії. Погрішності даного методу реконструкції незначні й допомагають істотно розширити репрезентативність джерельної бази.

Показовою в даному відношенні є наступна група документів, яку можна залучити для реставрації політичної реальності: це дані про форми юридичного фіксування шлюбів у селян, родильно-крестильних та похоронно-поминальних обрядів, про господарські функції родини, про внутрішньо-сімейні взаємини, звичаї спадкування, функціонування такого

інституту, як опіка й піклування в громаді, про політику органів державної влади й про їхній вплив на взаємини в громаді й у родині.

Сюди входять матеріали світових судів, дані земських піклувальних рад, вироки сільських сходів. Ці джерела дозволяють відстежити конфліктність політико-правового буття, у якому урядові укази й постанови входили у гостре протиріччя з усталеними традиціями звичаєвого права. Тим більше, що населення півдня України було етнічно неоднорідним [7].

До цих документів по змістовності близькі „Ревизские сказки” за 1858 рік [8.9], документи Канцелярії Миколаївського військового губернатора 1861-1870р. [1], дані 10 народного перепису, судово-слідчі матеріали, судово-слідчі справи, рішення судів, виконавчі листи Земського начальника 5 ділянки Херсонського повіту [2], окладні книги сільських керувань [10] та ін.

Наведені джерела мають до «проблеми державного регулювання общинно-родових відносин селянської родини на півдні України в другій половині XIX століття» – нашої прикладної проблеми – непрямий, допоміжний характер і відіграють оформлювальну роль для ілюстрації того політико-правового тла, на якому відбувалося перетворення традиційного звичаєвого права в позитивне.

Досліджуючи розвиток селянської громади півдня України, не можна обійти стороною таку особливість для нашого регіону, як існування німецьких колоній, які впливали на розвиток території. Німецькі колонії з’явилися на півдні України наприкінці XVIII ст. Якщо в 1851 році в Херсонській губернії проживало 40 тис. німців [11, с. 462], а в 1868 р. по даним звіту губернатора – 51699, то вже в 1871 році їх було – 104570 душ. Вони володіли – 865734 десятинами землі. [12, с. 136] Німці – як католики, так і протестанти – були грамотні, тому що реформаторська церква вимагала від своїх парафіян обов’язкового знання грамоти. Школа колоністів була не тільки місцем навчання грамоті, тут знайомили із кліматичними, географічними й культурними особливостями краю. У перші роки за відсутністю церкви школа служила й місцем відправлення релігійної служби [13, с. 611]. Вивчення досвіду німецьких колоністів у розвитку сільськогосподарського виробництва, місцевої промисловості, в організації освіти, у взаєминах із владою й сьогодні має величезне значення. Дослідження німецької громади дозволяє краще зрозуміти політику держави стосовно поселенців, їхній спосіб життя.

Цікавий матеріал дає вивчення життя болгарських колоністів. Наприклад, в 1802 році 186 болгарських родин заснували біля міста Миколаєва село Тернівку. Їм було виділено 9917 десятин державної землі. Майже водночас були засновані єврейські землеробські колонії – Плющівка, Добрі, Бобровий Кут, Романівка [14, с. 69].

Тут хотілося б відзначити, що якщо перше покоління переселенців із Західної Європи в південний регіон України було колоністичного типу, то їхні нащадки були вже корінними жителями, значна частина яких прийняла російське підданство, а з 1871 р. у відношенні державних і суспільних

повинностей вони були зрівняні з іншими селянами-власниками й стали повноправними громадянами Російської імперії [15, с. 245-247].

Наприкінці XIX в. відповідно до Всеросійського перепису населення 1897 року в Херсонській губернії українці становили 53,48% населення, тобто 1462039 чоловік, росіяни 21,05%, тобто 575375 чіл., євреї – 11,8%, тобто 322537 чіл., німці – 4,52%, тобто 123453 чіл., молдавани – 5,39%, тобто 147218 чіл., болгари – 0,94%, тобто 26685 чіл. [16, с. 68].

Колоністи на півдні України були носіями не тільки родових мононорм звичаєвого права, але й мали іншу правову психологію позитивного права своєї історичної батьківщини, з якої вони змушені були виїхати. Болгари, наприклад, сполучали свої обряди із сімейним кодексом, опановуючи Симеона Гордого. Греки відмовлялися відвідувати російські православні храми й утворювали свої приходи, тому що в російських храмах таємниця сповіді не дотримувалася, і священиків примушували доносити на неблагонадійних парафіян (російська церква була частиною держапарату). Німці несли правовий менталітет цивільних вільностей ганзейського союзу.

Етнічна правова психологія стала третім фактором, який формував особливості периферійного законодавства півдня України й змушував уряд застосовувати інші інструменти для регулювання життя селянської громади в цьому регіоні. Цей багатofакторний процес взаємовпливу мононорм звичаєвого права, нормативних актів позитивного російського права й існуючої де-факто етнічної правової ментальності колоністів, породжував ту неповторну юридичну дійсність, що залишилася поза увагою вітчизняної та й закордонної історичної науки.

Позначене коло й номенклатура заявленої теми потребує розробки спеціальної методики реконструкції політико-правового буття селянської громади в XIX столітті на півдні України.

Специфіка методологічних інструментів, застосованих для рішення поставлених завдань, має „прикордонний” характер, тому що політологічні цілі дослідження досягаються за допомогою аналізу джерел, які мають етнографічну, правову, історико-політологічну, релігійну й соціально – антропологічну природу виникнення.

Досягнуті універсальні (синтетичні) висновки щодо проблеми державно-правового регулювання общинно-родових відносин селянської родини на півдні України в другій половині XIX століття, були сформульовані через використання спеціальної методики аналізу різнорідної маси існуючих джерел.

Застосовувана методологія структурно складається з таких послідовних операцій:

- виділення кола джерел загальної географічної й проблемної репрезентативності;
- поділ їх, згідно з аспектом заявленої теми, на прямі й непрямі факти;
- класифікація первинних документів згідно базовій природі їхнього виникнення на етнографічні, історичні, соціально-антропологічні, правові та й інші види матеріалів;

- дедуктивний аналіз універсальних джерел, що мають синтетичну природу виникнення;
- окреме виділення першопричин і початкової мотивації законодавців у процесі регулювання общинно-родових відносин селянської родини на півдні України в другій половині XIX століття;
- нова класифікація первинних фактів, базових матеріалів у заявлену концептуальну схему;
- формулювання доказових висновків і рішень, намічених у дослідженні завдань, досягнення поставленої мети.

У роботі з нормативними актами позитивного права автор користувався такими допоміжними інструментами:

1. Лінгвістичний аналіз тексту правового акту. В XIX столітті робочі дефініції законодавців істотно відрізнялися від сучасних оперативних юридичних понять. Багато термінів. Наприклад, такі як «незначність», «делікт», «ущемленість у правах», «поразка в правах» – мали дещо інше змістовне навантаження, ніж сьогодні, а виходить, вносили інше значення в текст правової норми. Це було пов'язано з існуванням станової соціальної структури суспільства в Російській імперії й відсутністю демократичних аксіом у загальній системі права.

2. Логічний аналіз тексту нормативного акту. Укази урядового Сенату, циркуляри міністерств, губернських канцелярій у процесі застосування потерпали відому деформацію вбік звуження або, навпаки, розширення тлумачення правової норми. Так, наприклад, Указ обер-прокурора „Святейшого Синода” від 17 листопада 1831 року про невизнання таємного вінчання містив усічену диспозиційну частину, у якій було відсутнє визначення «несанкціонованого батьками вінчання», реалізовувався в різних губерніях імперії судовою владою по-різному. У центральних губерніях країни «таємним вінчанням» визнавався обряд, зроблений без згоди нареченої або батьків нареченого, на півночі Росії – обряд, зроблений в таємниці від усіх, на півдні України – таким визнавалося вінчання без офіційних свідків. Крім того, у даному Указі взагалі була відсутня гіпотеза, що ще більше ускладнювало застосування цієї правової норми. Логічний аналіз правових актів дозволяє виявити реальну політико-правову мотивацію урядових законодавців й установити обсяг змісту правової норми.

3. Телеологічний аналіз джерела. Спосіб дослідження правової норми з метою з'ясування певних політичних, економічних, соціально-культурних установок, якими уряд намагався досягти певних результатів у процесі регулювання общинних відносин.

4. Функціональний аналіз джерела. Дуже часто недостатньо досліджувати тільки формальну структуру нормативно-правового акту, необхідно виявити основні умови його реалізації. Так, наприклад, Указ Сенату від 12 квітня 1847 року про обов'язковість щорічних общинних переділів на півдні України практично не застосовувався, тому що в даному регіоні щорічних общинних переділів землі споконвіку не існувало.

5. Історико-політичний аналіз джерела. Вивчення внутрішньої структури правового акту припускає, що зміст права й правових відносин може бути правильно зрозумілим тільки в тісному зв'язку з їхніми суспільними відносинами, що їх породжують. Реалізація правових приписань неможлива без розкриття їх політичного й соціально-економічного змісту в конкретних історичних умовах. Такий аналіз необхідний, коли правова норма зжила себе й не відбиває об'єктивних умов часу свого застосування. Саме історико-політичний аналіз дозволяє усвідомити причини появи указів про податкові пільги німецьким колоністам і потім – про їхнє скасування з рівнянням німецьких поселенців у правах з усім землеробським населенням.

6. Порівняльно-правовий аналіз. Урядове регулювання общинних відносин у багатоетнічному середовищі півдня України проходило через інструменти публічного позитивного права. Реалізація нормативних актів у даному регіоні натрапляла, практично завжди, на тверде ментальне неприйняття втручання уряду в усталене общинне життя. Різні етнічні верстви населення регіону були не тільки носіями родових общинних традицій і звичаїв, якими вони керувалися в повсякденній реальності, але й позитивного права своєї історичної батьківщини. «Луна» Магдебурзького права, Литовського статуту Казимира IV, Сімейного кодексу болгарського царя Симеона, статутів вільних ганзейських міст – простежується у звичаєвому праві колоністських громад. Реалізація урядових указів у цьому районі приводила до їхньої загальновідомої деформації через зіткнення з жорстоким ментальним правим середовищем. Закони мінялися, структура їх вражалася і змінювалася під дією різноетнічного звичаєвого права. Через певний час місцеві судові інстанції, з огляду на довгострокові претенденти, посилалися на нормативні акти, які втратили первісну ціль, мотивацію й обсяг. З'являлося, власне кажучи, нове законодавство. Порівняльно-правовий аналіз, широко застосовуваний у роботі, допомагає виявити первісну структуру нормативного акту і визначити політичну стратегію і тактику урядового регулювання общинних відносин.

Таким чином, притягнуте коло джерел дозволяє зробити наступні висновки про політику держави стосовно селянської громади й родини в другій половині XIX століття в південному регіоні України:

1. Правове регулювання общинно-родових відносин селянської родини на півдні України в другій половині XIX століття з боку держави було складовою частиною його стратегічної політики, що переслідувала такі мети, як:

- уніфікація правового регулювання;
- створення тотального державного контролю за всіма сферами общинного життя;
- прагнення держави деформувати регіональне звичаєве право й замінити його позитивним правом;
- створити ефективний апарат керування й контролю за життєдіяльністю селянської громади.

2. Роль держави у формуванні правової дійсності на півдні України дискретно відбита в нормативних актах й інших джерелах, що вимагає спеціальних методів аналізу джерельної бази.

3. Політика держави стосовно земельно-селянських відносин – це процес взаємодії й взаємопроникнення двох джерел права: звичаєвого права й позитивного.

4. Правове регулювання з боку держави життєдіяльності сільськогосподарських громад колоністів містило в собі фактор етнічної правової психології, носіями якої були колоністи.

1. Державний архів Миколаївській області. (Далі ДАМО) Ф.230.оп1.Т3. Канцелярия Николаевского военного губернатора 1861-1870. Справа 4323. Переписка с председателем комиссии для сбора недоимок с населения губернии за 1850-1862. 6-20июля 1862г. 2. ДАМО Ф.230.оп1.Т3. Справа 4466. 10 народная перепись. 3. ДАМО Ф.230.оп1.Т3. Справа 5782. Указы сената и статьи Свода законов о порядке удаления порочных людей их обществами и начальствами, о высылке в Сибирь лиц, исключенных из податных обществ за дурное поведение и др. 5июля 1865 – 19 января 1868г. 20 листов. 4. ДАМО Ф.230.оп1.Т3. Справа 6182. Дело о проведении рекрутского набора в 1868г. 9ноября 1867.-5августа 1868. 74 листа. 5. ДАМО Ф.230.оп1.Т3. Справа 7057. Указы Сената. 5 января – 15 февраля 1868г. 6. ДАМО Ф.230. оп..1. Справа № 6183. Указы Сената. 14 июня 1867 – 26 февраля 1868г. Арк.1-3 Указ «О мерах взыскания выкупных платежей» от 4 июля 1867г. отправленный в губернские по крестьянским делам присутствия. Арк. 4 -5. Указ от 4 июля 1867г. «О мерах взыскания выкупных платежей» 7. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века.(1917-1858) М., Издательство «Наука» 1976.- 307с. 8. ДАМО.Ф. 29.оп.1 справа 1. Ревизская сказка 1858года сентября восьмого дня, Херсонской губернии Бобринецкого уезда селения Сербуловки 10-й Волости 3-го Округа Херсонского поселения, о состоящих мужского и женского пола поселянах южных поселений. 9. ДАМО.Ф.29.оп.1 Сербуловское сельское управление С. Сербуловка Еланецкой волости, Елисаветградского уезда, Херсонской губернии. Справа 1. Ревизская сказка с. Сербуловки по состоянию на 8.09.1858. 96листов. 10. ДАМО.Ф. 38. оп. 1.Ед.хр.№1. Дело. Окладная книга сельского управления. 11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния Ч. I-II. (Составил подполковник генерального штаба А. Шмидт) СПб., Тип. департамента Генштаба. 1863г. 12. Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. Изд. «Русского Вестника» Тип. «Общественная польза» СПб. 1893. 13. Сборник Херсонского земства. Отчет о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874 гг. Херсон. В тип. Н.О. Ващенко. 1876. 14. Гриневич О. Історія заселення Миколаївщини та розвитку національних культур (за документами державного архіву Миколаївської області) –// Краєзнавчий альманах. Історія. Культура. Освіта. – Миколаїв:

ОППО, 2004.- с. 67-70. **15.** Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века.(1917-1858) М., Издательство «Наука» 1976.- 307с. **16.** Первая всеобщая перепись населения российской империи, 1897г. XLVII. Херсонская губерния. Издание статистического комитета МВД под ред. Н.А. Троицкого. 1904. Таблица XIII.